

१२.१ प्राचीन काळातील व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंध

१२.२ भारत आणि गांधार (अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान)

१२.३ भारत आणि चीन

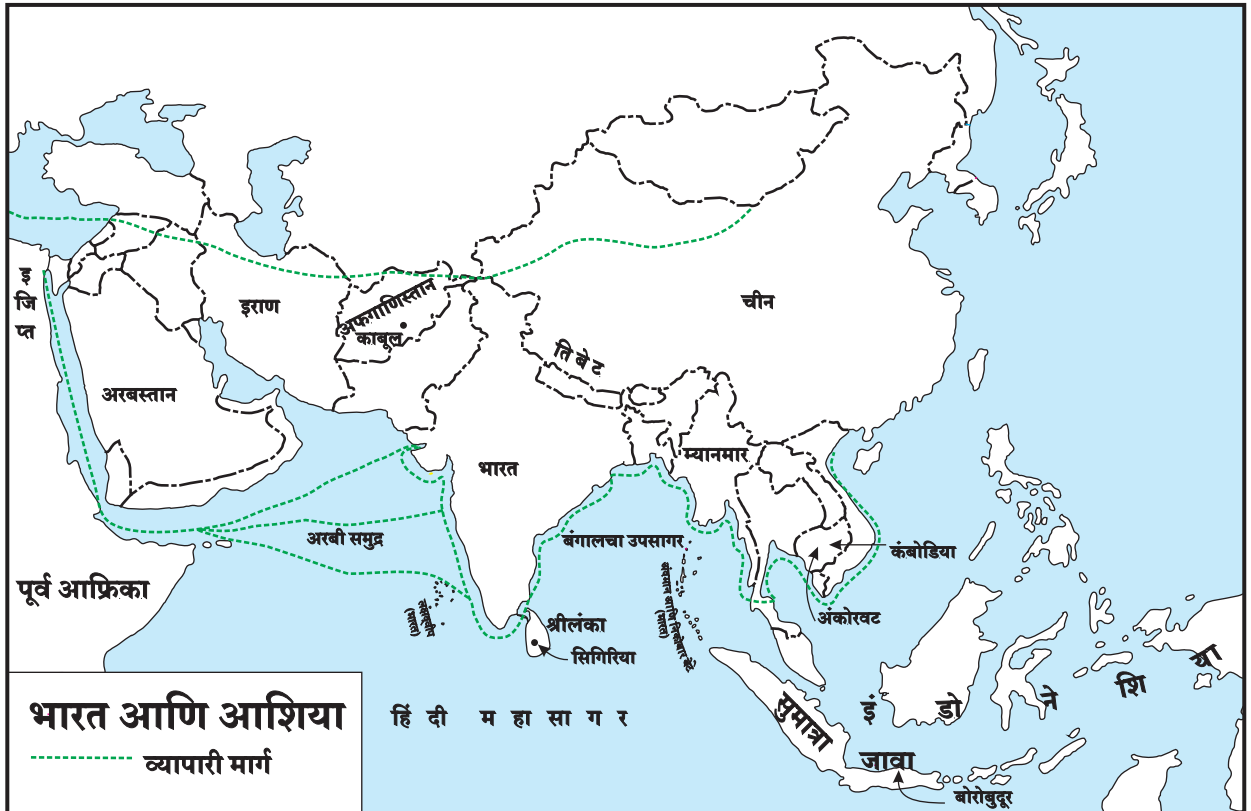
१२.१ प्राचीन काळातील व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंध

भारताच्या प्राचीन इतिहासाचा आढावा घेत असताना आपण सुमारे ४००० वर्षे इतक्या प्रदीर्घ कालखंडातील ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रांमध्ये होत गेलेल्या स्थित्यंतरांचा अभ्यास केला. या पाठात भारताबाहेरील प्रदेशांमध्ये दिसणाऱ्या भारतीय संस्कृतीच्या खुणांचा परिचय आपण करून घेणार आहोत.

परकीय प्रदेशात गेलेल्या भारतीयांनी त्यांची संस्कृती, धर्म आणि राजकीय सत्ता स्थानिक लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न केला नाही, ही बाब विशेष लक्षात घेण्याजोगी आहे. त्या प्रदेशांमधील स्थानिक लोकांशी त्यांची सांस्कृतिक देवाणघेवाण झाली आणि त्यातून त्या स्थानिक संस्कृतींमध्ये मोलाची भर पडत गेली.

हिंदुकुश पर्वतापलीकडच्या प्रदेशात झालेला भारतीय संस्कृतीचा प्रसार हा प्रामुख्याने बौद्ध धर्माच्या प्रसाराशी निगडित आहे.

कथासरित्सागर, जातककथा, दिपवंश, महावंश या ग्रंथांमधून प्राचीन काळातील भारतातून दूरवरच्या प्रदेशांशी चालणाऱ्या व्यापाराचे संदर्भ दिलेले आढळतात. भारतीय व्यापाऱ्यांच्या समुद्री प्रवासाच्या आणि धाडसाच्या अनेक गोष्टी यांमध्ये सांगितलेल्या आहेत. संघम साहित्यात

सोने घेऊन येणाऱ्या आणि काळी मिरी घेऊन जाणाऱ्या यवन जहाजांचा उल्लेख अनेकदा केलेला आढळतो. पश्चिम महाराष्ट्रातील अनेक कोरीव लेखांमध्ये यवनांनी दिलेल्या दानांचे उल्लेख आहेत.

भारत आणि पश्चिम आशिया यांच्यामधील व्यापाराच्या संदर्भात 'जुन्या बायबल'मध्ये उल्लेख असलेले 'ओफीर' म्हणजे सोपारा बंदर असावे, असे मानले जाते. बॅबिलोनमधील इमारतींसाठी सागवान आणि देवदार लाकूड वापरले जात असे. या इमारती लाकडांखेरीज चंदन, हस्तिदंत, कासवाच्या पाठी, माकडे, मोर, मोती, मौल्यवान खडे तसेच काळी मिरी, दालचिनी आणि सुगंधी पदार्थ या गोष्टीही भारतातून निर्यात होत असत. समुद्री प्रवासात एका अनामिक खलाशाने केलेल्या दैनंदिन नोंदींचा वृत्तान्त 'पेरिप्लस ऑफ एरिथ्रियन सी' (लॅटीन नाव 'पेरिप्लस मॅरिस एरिथ्रेइ') या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये प्राचीन भारतातील भरुच, सोपारा, कल्याण यांसारखी बंदरे, उज्जैनसारखी महत्त्वाची व्यापारी केंद्रे यांची माहिती मिळते. यांखेरीज स्ट्रॅबो या ग्रीक इतिहासकाराने लिहिलेला 'जिओग्राफिया', थोरल्या प्लिनीने लिहिलेला 'नॅचरॅलिस हिस्टोरिया', क्लॉडियस टॉलेमी या ग्रीक गणित-भूगोलतज्ज्ञाने लिहिलेला 'जिओग्राफिया', एरियन या ग्रीक इतिहासकाराने लिहिलेला 'इंडिका'* यांसारखे ग्रंथ भारत-रोम यांच्यातील व्यापाराची माहिती देणाऱ्या साधनांमध्ये महत्त्वाचे आहेत.

*एरियन हा इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकातील इतिहासकार होता. तो स्वतः भारतात आला नव्हता. त्याच्या ग्रंथातील बराचसा भाग मेगॅस्थिनिसच्या 'इंडिका' या ग्रंथावर आधारलेला आहे.

'पेरिप्लस ऑफ एरिथ्रियन सी' मध्ये हिप्पॅलस या ग्रीक खलाशाने तांबडा समुद्र ते हिंदी महासागरापर्यंतच्या थेट मार्गावरील सर्व बंदरांचे अचूक भौगोलिक रेखाटन केल्याचा उल्लेख केला आहे.

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात रोमचा पहिला सम्राट ऑगस्टस याच्या काळात भारताचा रोमबरोबर असणारा व्यापार वाढीस लागला. या व्यापारात मध्य आशियातून जाणारा 'रेशीम मार्ग' आणि दक्षिण व

पश्चिम भारताच्या किनाऱ्यावरील बंदरे यांना महत्त्व प्राप्त झाले. ग्रीक इतिहासकारांनी केलेल्या नोंदींमध्ये रोमन सम्राट ऑगस्टसच्या दरबारात भारतीय व्यापारी शिष्टमंडळ त्याच्या भेटीसाठी गेल्याचे उल्लेखही आहेत.

तमिळनाडू येथे मिळालेल्या नाणेनिधीमध्ये सोन्याची रोमन नाणी मिळाली आहेत. यांतील अनेक नाण्यांवर सोन्याचा कस ठरवण्यासाठी केलेले छेद आढळतात. त्याअर्थी त्या नाण्यांना चलन म्हणून महत्त्व नव्हते. केवळ त्यातून मिळणाऱ्या सोन्याच्या आंगीक मूल्याला महत्त्व होते, हे स्पष्ट होते. रोमन सम्राट नीरो याने त्याच्या वापरात असलेल्या पाचूच्या भारतीय प्याल्यासाठी एक दशलक्ष सुवर्णनाणी इतकी किंमत मोजली होती, असे उल्लेख आहेत. रोममधून फार मोठ्या प्रमाणावर सुवर्णनाण्यांच्या स्वरूपात रोमचा खजिना भारतामध्ये रित्त होत आहे, असे वाटून थोरला प्लिनी या रोमन विचारवंतांने चिंता व्यक्त केली होती. भारताला त्याने 'जगातील सर्व सुवर्ण आपल्याकडे ओढून घेणारे कुंड' असे म्हटले होते. स्ट्रॅबोने केलेल्या वर्णनाच्या आधारे भारतातून आलेल्या सर्प, शिकारी कुत्री, वाघ, हत्ती यांसारखे प्राणी, पोपट, मोर यांसारखे पक्षी, गेंड्याचे कातडे आणि शिंग, उंची वस्त्रे, मोती आणि हस्तिदंत, मसाल्याचे पदार्थ अशा अनेक अमूल्य गोष्टींना श्रीमंत रोमन लोकांमध्ये फार मोठी मागणी होती.

सुवर्णनाण्यांखेरीज रोममधून भारतात शिसे, जस्त, पोवळी, मद्य, ऑलिव्ह तेल या गोष्टी आयात होत असत. गुजरातमध्ये बेट द्वारका येथील समुद्रात इसवी सन २०००-२००१ मध्ये केलेल्या पुरातत्त्वीय पाहणीत विविध आकारांचे मद्यकुंभ (अॅम्फोरे), जहाजांचे नांगर, खापरे, शिशाचा गोळा इत्यादी वस्तू मिळाल्या. अॅम्फोऱ्यांचा वापर रोमहून आयात होणारे ऑलिव्ह तेल आणि मद्य आणण्यासाठी होत असे. भारत-रोम व्यापाराचे पुरावे भारतातील अनेक स्थळांच्या उत्खननातून प्राप्त झाले आहेत. त्यावरून महाराष्ट्रातील पैठण, तेर, कोल्हापूर*, जालना जिल्ह्यातील भोकरदन (भोगवर्धन) इत्यादी शहरे महत्त्वाची व्यापारी केंद्रे होती, असे दिसते.

*कोल्हापूरचा उल्लेख टॉलेमीने 'हिप्पोकुरा' असा केला आहे.

सहज जाता जाता : किनारा जवळ आला की कावळे त्या दिशेने उडू लागतात आणि त्यामुळे खलाश्यांना किनाऱ्याकडे जाण्याची दिशा कळते, असे म्हणतात. जहाजावरील अशा कावळ्यांना 'दिशाकाक' असे म्हणत असत. हडप्पा संस्कृतीच्या एका मातीच्या वटिकेवर जहाजाचे चित्र आहे आणि त्यासोबत दिशाकाकही दाखवलेले आहेत.

प्राचीन काळी भारतीय जहाजांवरील खलाशी कावळ्यांचा उपयोग दिशेचे मार्गदर्शन मिळण्यासाठी करत असत, याची साक्ष 'बावेरू जातक' या जातककथेत मिळते. तसेच भारतीय व्यापारी समुद्री

मार्गाने दूरवरच्या देशांपर्यंत जात असत, हेही या कथेतून समजते.

बावेरू म्हणजे बॅबिलोन असे मानले जाते. हे इसवी सनापूर्वी १८०० ते ६०० या कालखंडात मेसोपोटेमियामध्ये अस्तित्वात असलेले राज्य होते. हम्मुराबी हा बॅबिलोनचा प्रसिद्ध राजा होता. इसवी सनापूर्वी ५३९ मध्ये अखमोनीय सम्राट दुसरा सायरस याने बॅबिलोन जिंकून घेतले.

या कथेच्या आधारे भारतीय व्यापारी परदेशात कावळे, मोर यांसारखे पक्षी घेऊन जात असत, याला पुष्टी मिळते.

१२.२ भारत आणि गांधार (अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान)

भौगोलिकदृष्ट्या अफगाणिस्तानचे (गांधार) स्थान भारत आणि मध्य आशियाला जोडणाऱ्या व्यापारी मार्गावर अत्यंत महत्त्वाचे होते. हा प्रदेश जनपदांच्या काळापासून ते इस्लामच्या आगमनापर्यंत सांस्कृतिकदृष्ट्या भारताशी जोडला गेला होता.

मध्य आशियातून भारतात आलेले आक्रमक असोत की बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी सम्राट अशोकाने भारतातून पश्चिमेकडे पाठवलेले भिक्खू असोत, अथवा चीनमधून भारतात आलेले बौद्ध भिक्खू असोत, सर्वजण अफगाणिस्तानमार्गेच आले-गेले.

सम्राट अशोकाचा काळ : सम्राट अशोकाच्या १३ क्रमांकाच्या लेखात समकालीन ग्रीक राजांची नावे दिलेली आहेत, हे आपण आठव्या पाठात पाहिले. त्यामध्ये त्या राजांच्या आधिपत्याखालील प्रदेशांमध्येही अशोकाच्या धम्मविजयाच्या संदेशानुसार लोकांची वर्तणूक नीतिमान झालेली असल्याचा उल्लेख आहे. कंबोज या प्राचीन अफगाणिस्तानमधील राज्याचा उल्लेखही त्यामध्ये केलेला आहे.

अफगाणिस्तानातील कंदाहार येथील सम्राट अशोकाच्या ग्रीक भाषेतील शिलालेखात ग्रीक आणि अरेमाईक लिपींचा वापर केला आहे. या शिलालेखावरून अफगाणिस्तानचा प्रदेश सम्राट अशोकाच्या साम्राज्याचा अंतर्गत भाग होता, हे स्पष्ट होते.

अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी काश्मीर आणि अफगाणिस्तानमध्ये पाठवलेल्या भिक्खूचे नाव 'थेर मह्यान्तिक' (मज्झान्तिक) आणि ग्रीक (योन) राज्यांमध्ये पाठवलेल्या भिक्खूचे नाव 'थेर महारक्खित' असे होते.

कुशाण सम्राट कनिष्क आणि कुशाण सत्तेनंतरचा काळ : कनिष्काचे साम्राज्य पूर्वेकडे पाटलिपुत्र आणि उत्तरेकडे काश्मीरपासून मध्य आशियापर्यंत पसरले होते. पुरुषपूर (पेशावर) आणि मथुरा या त्याच्या दोन राजधान्या होत्या. प्राचीन कपिशा (बेग्राम) ही कुशाणांची आणखी एक राजधानी होती. बेग्राम रेशीम मार्गावर मोक्याच्या ठिकाणी वसलेले होते. अफगाणिस्तान ते चीनपर्यंतचा व्यापारी मार्ग कुशाण राजांच्या ताब्यात होता. हा मार्ग तक्षशिला, खैबर खिंड येथून अफगाणिस्तानमधील बामियान आणि तेथून पामीरच्या पठारावरून चीनकडे जात असे.

त्या मार्गाने कुशाण राजवटीत बौद्ध धर्माचा प्रसार

कनिष्काचे सोन्याचे नाणे

चीनपर्यंत होऊ शकला. सम्राट कनिष्काच्या काही नाण्यांवर गौतम बुद्धांची प्रतिमा असून

त्याखाली 'बोद्धो' असा लेख असतो. नाण्यावर आढळणाऱ्या गौतम बुद्धांच्या प्रतिमांमध्ये या प्रतिमा

सर्वाधिक प्राचीन आहेत.

अफगाणिस्तानमार्गे भारतात आलेल्या फाहियान, युआन श्वांग यांसारख्या चिनी बौद्ध भिक्खूंनी तिथे पाहिलेल्या बौद्ध विहार आणि स्तूप यांचे वर्णन केले आहे. अफगाणिस्तानमध्ये बौद्ध विहार आणि स्तूप यांचे असंख्य अवशेष आहेत. त्यांतील 'शाहजी-की-ढेरी' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या स्थळाचे उत्खनन झाले आहे. हे स्थळ पाकिस्तानमध्ये पेशावरजवळ आहे. 'शाहजी-की-ढेरी' येथे उजेडात आलेल्या स्तूपाचे विशेष महत्त्व आहे. हा स्तूप सम्राट कनिष्काच्या काळात बांधला गेला. तो 'कनिष्क स्तूप' या नावानेही ओळखला जातो. तेथील करंडकात मिळालेल्या अस्थी गौतम बुद्धांच्या आहेत, अशी परंपरा आहे. याशिवाय महासेन संघारामातील* कनिष्क विहाराच्या बांधकामावर देखरेख करणारा प्रमुख सेवक 'अग्निशाल' असे कोरलेले आहे. हा करंडक सध्या पेशावरच्या संग्रहालयात आहे.

*संघाराम म्हणजे बौद्ध भिक्खूंचे निवासाचे स्थान.

प्राचीन काळी 'नगराहार' या नावाने ओळखले जाणारे, आधुनिक जलालाबादजवळचे 'हड्डा' हे स्थळ अफगाणिस्तानातील बौद्ध धर्माचे आणखी एक महत्त्वाचे केंद्र होते. तिथे अनेक स्तूप आणि विहार यांचे अवशेष आहेत. या स्तूपांच्या परिसरात मिळालेली शिल्पे गांधार शैलीचा अत्युत्कृष्ट नमुना आहेत. जागतिक वारशाचा दर्जा प्राप्त झालेले आणखी एक महत्त्वाचे ठिकाण 'तख्त-इ-बाही' या नावाने ओळखले जाते. ते गांधार प्रदेशातील पख्तुनख्वा प्रांतात आहे. हा भाग आता पाकिस्तानमध्ये समाविष्ट झालेला आहे.

हड्डा येथील स्तूपावरचे शिल्प

तख्त-इ-बाही येथील विहाराच्या वास्तुसंकुलाचे बांधकाम इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात सुरू झाले. त्यानंतर तिथे इसवी सनाच्या सातव्या शतकापर्यंत विविध वास्तूंचे बांधकाम केले गेले. तेथील अवशेषांमध्ये तीन स्तूप आणि इतर वास्तूंचे अवशेष आहेत.

अफगाणिस्तानमधील प्राचीन बौद्ध स्तूप, विहार यांखेरीज जागतिक सांस्कृतिक वारशाचा दर्जा प्राप्त झालेल्या 'बामियानच्या बुद्धमूर्ती' विशेष उल्लेखनीय आहेत. बामियान काबूलच्या पश्चिमेस २५० किलोमीटर अंतरावर असून प्राचीन रेशीम मार्गावर आहे. तेथे 'कुह-ए-बाबा' नावाच्या पर्वतरांगांमधील एका कड्यामध्ये जवळपास ७५० गुहा खोदलेल्या आहेत. या गुहांमध्ये अतिशय सुंदर अशी बौद्ध भित्तिचित्रे रेखाटलेली होती. फक्त दोन गुहांमध्ये स्तूप होते. याच कड्यामध्ये दोन प्रचंड मोठे कोनाडे खोदून त्यामध्ये दोन उभ्या बुद्धमूर्तींची बांधणी केली होती. त्यांतील एक ५३ मीटर आणि दुसरी ३८ मीटर उंचीची होती. या मूर्तींचा गाभा कड्याच्या मूळ दगडात कोरला होता. नंतर त्यावर मातीचे अनेक थर चढवून गौतम बुद्धांची प्रतिमा आणि त्यांच्या अंगावरील वस्त्रे यांचा कलात्मक आकार साकारण्यात आला होता. गौतम बुद्धांचे हात लाकडी सांगाड्याच्या आधाराने तयार करून, ते लाकडी खुंट्यांच्या साहाय्याने मूर्तीवर बसवण्यात आले होते. युआन श्वांगने केलेल्या वर्णनानुसार मूर्तींच्या बाजूने रंगीत भित्तिचित्रे रेखाटलेली होती. इतकेच नव्हे तर मूळ मूर्तीसुद्धा रंगीत, सोन्याचा मुलामा चढवलेल्या आणि मौल्यवान रत्ने जडवलेल्या होत्या. बामियानच्या बुद्ध मूर्ती तालिबान या मूलतत्त्ववादी संघटनेने इ.स.२००१ मध्ये नष्ट केल्या.

युनेस्को आणि जपान, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड अशा अनेक देशांमधील संघटनांच्या मदतीने अफगाणिस्तानचे सरकार बामियान येथील हा जागतिक वारसा पुन्हा पूर्वस्थितीला आणण्यासाठी काम करत आहे. हे काम सुरू झाल्यानंतर बामियान येथील काही गुहांमधील रंगीत भित्तिचित्रे उजेडात आली. त्याखेरीज १९ मीटर लांबीच्या महापरिनिब्बान मूर्तीचे अवशेषही मिळाले आहेत.

युआन श्वांगने केलेल्या वर्णनानुसार बामियान येथे

बामियान येथील बुद्धमूर्ती

दुर्मिळ बौद्ध हस्तलिखितांचे एक ग्रंथालयही होते. पुरातत्त्वीय संशोधकांना भूर्जपत्रे आणि तालपत्रे यांच्यावर लिहिलेली काही हस्तलिखिते बामियान येथील एका विहारात मिळाली आहेत.

अफगाणिस्तानमध्ये हिंदू देवदेवतांच्या मूर्तीही मिळालेल्या आहेत. त्यात काबूल शहराच्या जवळ मिळालेली एक गणेशाची मूर्ती आहे. इसवी सनाच्या चौथ्या शतकातील ही मूर्ती गणेशाच्या मूर्तींमध्ये सर्वाधिक प्राचीन आहे. विशेष म्हणजे गणेशाची इतकी प्राचीन मूर्ती भारतातही मिळालेली नाही. काबूलजवळ 'खैर खाना' नावाचे एक मंदिर आहे. येथील उत्खननात सूर्यदेवतेची रथारूढ मूर्ती मिळाली.

अफगाणिस्तानमधील बौद्ध आणि हिंदू अवशेषांचा सविस्तर आढावा घेणे अवघड असले तरी वरील उदाहरणांवरून इस्लामपूर्व काळात गांधार प्रदेश सांस्कृतिकदृष्ट्या भारताशी संलग्न होता, हे निर्विवादपणे लक्षात येते.

१२.३ भारत आणि चीन

आशिया आणि युरोप यांना जोडणाऱ्या मार्गाचा 'रेशीम मार्ग' असा प्रथम उल्लेख फर्डिनांड व्हॉन रिश्टोफेन या जर्मन भूगोलशास्त्रज्ञाने केला. या रेशीम मार्गाची लांबी ६००० किलोमीटरहून अधिक आहे. हा एक सलग हमरस्ता आहे, असे वाटू शकेल. परंतु प्रत्यक्षात हा मार्ग रस्त्यांच्या अनेक शाखोपखांचे एक जाळे आहे.

रेशीम मार्गाची प्रमुख शाखा चीन, भारतमार्गे पुढे

मध्य आशियातील वाळवंटांमधील ओअॅसिसमधील शहरांना जोडत पुढे जाणारी होती. तेथील शहरांमधून व्यापाऱ्यांच्या निवासाची आणि भोजनाची सोय होत असे आणि त्यांना त्यांच्या मालाच्या विक्रीसाठी बाजारपेठही उपलब्ध होत असे. या प्रमुख शाखेच्या उत्तरेकडे असलेल्या गवताळ प्रदेशामधून दुसरी एक शाखा जात असे. या दुसऱ्या मार्गाने गेल्यास करावा लागणारा प्रवास हा तुलनेने कमी अंतराचा होता. तरीही त्याचा अवलंब कमी होत असे. या मार्गावरील प्रवास करताना तेथील भटक्या पशुपालक टोळ्यांचा होणारा उपद्रव, तसेच निवास आणि भोजनाच्या सोई आणि बाजारपेठांचा अभाव, ही त्यामागील कारणे होती.

चीनच्या झिंजीयांग प्रांतातून निघणाऱ्या रेशीम मार्गाच्या दोन उपशाखा तक्षशिला नगरपर्यंत येत असत. त्यांतील एक काशगर या शहरापासून गांधार प्रदेशाकडे येत असे आणि दुसरी झिंजीयांग प्रांतातील यारकंद शहरापासून निघून लेहमार्गे काश्मीरमध्ये पोचत असे. याच मार्गाने भारत आणि चीनमधील भिक्खू चीनमध्ये ये-जा करत असत. या मार्गाच्या उत्तरेला 'गांसु' (कांसु) या चीनमधील प्रांतापासून सुरू होऊन हा मार्ग काशगरपर्यंत पोचत असे. चीनची अभेद्य भिंत या प्रांतातच आहे.

सहज जाता जाता :

- काही चिनी ग्रंथांमध्ये काश्मीरचा उल्लेख 'कि-पिन' या नावाने केलेला आढळतो. काही ग्रंथांमधून अफगाणिस्तानमधील कपिशा (बेग्राम) या शहराचा उल्लेखही याच नावाने केलेला आढळतो. भारताचा उल्लेख प्राचीन चिनी साहित्यात 'शेन-तु', 'तिएन-चु', 'तिएन-तु', 'झिएन-तु', 'युआन-तु', 'झुआन-तु' इत्यादी नावांनी केलेला आढळतो. युआन श्वांगने नोंदवलेले 'यिन-तु' हे नाव मात्र आधुनिक काळातही चीनमध्ये टिकून आहे.
- कनिष्काच्या काळात चीनमध्ये 'हान' नावाच्या राजसत्तेचे राज्य होते.
- भारत, चीन आणि मध्य आशिया या प्रदेशांमधून जाणाऱ्या रेशीममार्गावरील पहिल्या पुरातत्त्वीय पाहणीचे श्रेय सर आरॅल स्टार्डिन या ब्रिटिश पुरातत्त्वज्ञाला जाते.

भारतातून चीनमध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची सुरुवात इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासून झाली. या काळात उदयाला आलेल्या 'हान' राजघराण्याने त्यांच्या साम्राज्याचा विस्तार मध्य आशियापर्यंत केला होता. रेशीम मार्गावर त्यांचे वर्चस्व होते. चिनी परंपरेनुसार हान राजघराण्याचा दुसरा राजा 'मिंग-ती' याने पाठवलेल्या त्याच्या प्रतिनिधीबरोबर 'कश्यप मातंग' आणि 'धर्मरक्ष' हे दोन बौद्ध आचार्य मध्य भारतातून इसवी सन ६७ च्या सुमारास चीनमध्ये गेले. त्यांनी त्यांच्यासोबत अनेक बौद्ध ग्रंथ पाठवून घेण्यावरून नेले. चीनमध्ये पोचल्यानंतर त्यांनी त्या ग्रंथांचा चिनी भाषेत अनुवाद केला. त्या दोघांच्या सन्मानार्थ चिनी सम्राटाने एक मंदिर बांधले. 'व्हाइट हॉर्स टेंपल' या नावाने ते मंदिर ओळखले जाते. हे चीनमध्ये बांधले गेलेले पहिले बौद्ध मंदिर होय.

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकात हान राजसत्ता लयाला गेली. त्याबरोबर चीनमध्ये राजकीय विघटनाचा आणि अशांततेचा काळ सुरू झाला. तो इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापर्यंत टिकला. या काळात चीनमध्ये बौद्ध धर्माची लोकप्रियता वाढीस लागली. अनेक चिनी यात्रेकरू मध्य आशियातील आणि भारतातील बौद्ध केंद्रांना भेट देऊ लागले. इसवी सनाच्या चौथ्या शतकात कुमारजीव या अत्यंत विद्वान आणि ख्यातनाम बौद्ध भिक्खूने अनेक बौद्ध ग्रंथांचे चिनी भाषेमध्ये अनुवाद केले. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकात चीनमधील बौद्ध धर्माची लोकप्रियता शिगेला पोचली. या काळापर्यंत थेरवाद (हीनयान) आणि महायान या बौद्ध धर्माच्या दोन्ही शाखा आणि त्यांच्या अंतर्गत असणारे अनेक संप्रदाय चीनमध्ये प्रस्थापित झाले होते. सातव्या शतकात चीनमध्ये हळूहळू इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माचा प्रवेश झाला. तेराव्या शतकात होऊन गेलेला चंगेज खानचा नातू कुबलाई खान याला बौद्ध धर्माविषयी विशेष आकर्षण होते.

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात बौद्ध धर्माच्या प्रसाराबरोबरच चिनी कलाशैलीमध्ये एक नवीन प्रवाह सुरू झाला. या काळात चीनमध्ये आलेले अनेक

महायान बौद्ध भिक्खू मध्य आशियातून आलेले होते. त्यांच्या प्रभावाखाली चीनमध्ये गौतम बुद्ध आणि बोधिसत्त्वांच्या मूर्ती बनवण्यास सुरुवात झाली. चीनच्या झिंजीयांग प्रांतात उदयाला आलेल्या या कलाशैलीला 'सेरेंडियन' (सेरेस म्हणजे चीन + इंडिया) कलाशैली असे म्हटले जाते. सेरेंडियन कलाशैलीवर गांधार शैलीचा प्रभाव आहे. ग्रीक, पर्शियन आणि चिनी कलाशैलींचे मिश्रण या शैलीत पहायला मिळते. सर ऑरैल स्टार्डिन यांनी केलेल्या पाहणी दौऱ्यात सेरेंडियन कलाशैलीतील टेराकोटा माध्यमातील अनेक शिल्पे उजेडात आली.

चीनमध्ये इसवी सनाच्या चौथ्या-सहाव्या शतकांत अनेक बौद्ध मंदिरे आणि विहार बांधले गेले. परंतु क्वचितच स्तूप बांधले गेले. त्याऐवजी प्रत्येक मंदिरात चिनी धाटणीचा एक पॅगोडा असे. पॅगोडाची इमारत लाकडी असल्यामुळे यातील बहुतेक इमारती आज अस्तित्वात नाहीत. हे पॅगोडे अनेक मजली असत. प्रत्येक मजला खालच्या मजल्यापेक्षा लहान होत जाई. सर्वात वरच्या मजल्यावर धातूची दांडी (यष्टि) आणि त्यावर खालून वर क्रमशः लहान होत जाणाऱ्या धातूच्या कड्या असत. भारतीय स्तूपावरील छत्रीप्रमाणे असलेली ही यष्टि आणि कड्या यांची रचना एवढीच भारतीय स्तूपाची आठवण देणारी खूण या चिनी पॅगोडांच्या बांधणीत शिल्लक राहिली. नंतरच्या काळात पॅगोडांचे बांधकाम विटा आणि दगड वापरून केले गेले.

चीनमध्ये भारतीय बौद्ध कलापरंपरेचा प्रभाव कोरीव लेण्यांच्या रूपातही अस्तित्वात आहे. त्यांतील तीन स्थळांना जागतिक सांस्कृतिक वारशाचा दर्जा मिळाला आहे. त्या लेण्यांमधील 'डुनहुआँग' येथील लेणी प्राचीन रेशीम मार्गावर आहेत. ही लेणी 'मोगाओ लेणी' म्हणून ओळखली जातात. त्यांची निर्मिती तेराव्या-चौदाव्या शतकापर्यंत सुरू होती.

चीनच्या अंतर्भागातून येणारे व्यापारी डुनहुआँगपर्यंत येत. त्यांच्यासाठी भारत आणि पश्चिमेकडून येणाऱ्या परदेशी सौदागरांना भेटण्याचे 'डुनहुआँग' हे महत्त्वाचे केंद्र होते. येथील जवळपास ५०० लेण्यांमधील शिल्पे आणि भित्तिचित्रे अत्यंत समृद्ध आहेत. या लेण्यांमधून

बौद्ध ग्रंथांची हजारो हस्तलिखिते मिळाली.

पुढील पाठात भारतीय संस्कृतीचा प्रसार श्रीलंका आणि आग्नेय आशियातील देशांमध्ये कसा झाला

याचा इतिहास आणि भारतीय संस्कृतीच्या तेथे आजही अस्तित्वात असणाऱ्या खुणा यांचा थोडक्यात आढावा घेणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- सोन्याची रोमन नाणी येथील मिळालेल्या नाणेनिधी मध्ये मिळाली आहेत.
(अ) तमिळनाडू (ब) महाराष्ट्र
(क) कर्नाटक (ड) केरळ
- हम्मुराबी हा येथील प्रसिद्ध राजा होता.
(अ) सिरिया (ब) बॅबिलोन
(क) चीन (ड) ग्रीस
- आशिया आणि यांना जोडणाऱ्या मार्गाचा उल्लेख 'रेशीम मार्ग' असा केला जातो.
(अ) युरोप (ब) आफ्रिका
(क) अमेरिका (ड) रशिया
- 'व्हाईट हॉर्स टेंपल' हे मध्ये बांधले गेलेले पहिले बौद्ध मंदिर होय.
(अ) भारत (ब) जपान
(क) चीन (ड) इजिप्त

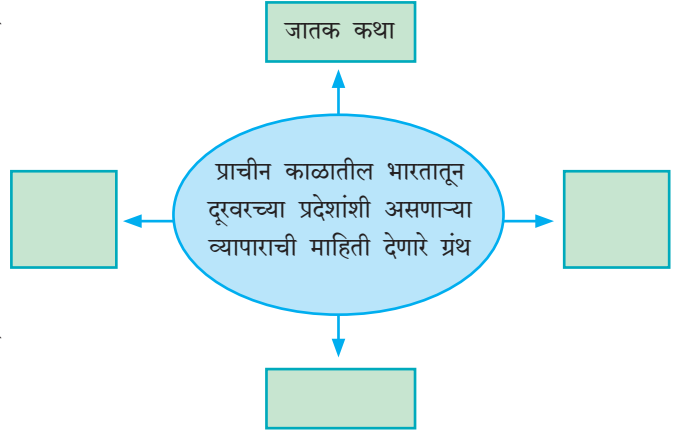
(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. स्ट्रॅबो	जिओग्राफिया
२. थोरला प्लिनी	नॅचरॅलिस हिस्टोरिया
३. हिर्षलस	हिप्पोकुरा
४. एरियन	इंडिका

(क) ऐतिहासिक ठिकाण, व्यक्ती, घटनासंबंधी नावे लिहा.

- जागतिक वारशाचा दर्जा प्राप्त झालेले गांधार प्रदेशातील एक महत्त्वाचे ठिकाण -
- इ.स.चौथ्या शतकात अनेक बौद्ध ग्रंथांचे चिनी भाषेमध्ये अनुवाद करणारा बौद्ध भिक्खू -

प्र.२ दिलेले संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.३ खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- कुशाण राजवटीत बौद्ध धर्माचा प्रसार चीनपर्यंत झाला.
- व्यापारी रेशीम मार्गाच्या कमी अंतराच्या शाखेचा अवलंब क्वचितच करत असत.

प्र.४ तुमचे मत नोंदवा.

इस्लामपूर्व काळात गांधार प्रदेश सांस्कृतिकदृष्ट्या भारताशी संलग्न होता.

प्र.५ टीपा लिहा.

- शाहजी-की-ढेरी
- बामियानच्या बुद्धमूर्ती

प्र.६ पुढील प्रश्नाचे दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे उत्तर लिहा.

प्राचीन कालखंडातील भारत आणि चीन यांच्या संबंधांची माहिती लिहा.

(अ) व्यापारी संबंध (ब) बौद्ध धर्माचा चीनमध्ये प्रसार (क) सेरेंडियन कलाशैली

उपक्रम

रेशीम मार्गाच्या संदर्भात आंतरजालाच्या साहाय्याने अधिक माहिती मिळवा.

